

MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI

Surxondaryo viloyati Termiz shahri

Termiz davlat universiteti akademik litseyi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Shoymardonova Fotima

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada o'zbek tilidagi mustaqil so'z turkumlari haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. So'z turkumi, mustaqil so'zlar, ot, sifat, son, fe'l, ravish, olmosh, grammatik.

So'z turkumlari tilshunoslik tarixining eng qadimgi davrlaridayoq o'rganish obyekti bo'lgan edi. Qadimgi Yunon tilshunosligidayoq so'z turkumlari tushunchasi shakllana boshlagan.

Sharq tilshunosligida antik tilshunoslik bilan mushtarak tomonlar anchagina. Xususan, hind va arab tilshunoslarining qarashlari antik tilshunoslarnikiga anchagina yaqin keladi. Masalan, hindlar to'rt a'zoli, arablar uch a'zoli paradigma ajratganlar. Hindlar ot va fe'l asosiy so'z turkumlaridan tashqari ko'makchi va yuklamani ajratgan bo'lsalar, arablar yuklamanigina ajratadilar. Arab tilshunosligi an'analariga asoslanib dastlabki turkiyshunoslar ham uchta so'z turkumini ham ajratadilar. Masalan, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariylarda ham ana shunday uchlik kuzatiladi. Keyinchalik, A.Navoiy ham ana shunday uchta so'z turkumini ajratgan, biroq o'z

navbatida ot va fe'l turkumiga xos jihatlarni aynan turkiy tillar xususiyatlariga asoslanib ancha mukammal izohlab bera olgan. Yana shunga e'tibor berish lozimki, bu uchta so'z turkumi ichki bo'linish xususiyatiga ega. Xususan, Mahmud Koshg'ariy arab tilshunosligi vorisi sifatida an'anaviy uchta turkumni ajratsa-da, *ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ko'makchi va undovlarni* ancha izchil farqlagan.

So'z turkumi, nomidan ma'lumki, so'zlardan tuzilgan bo'lishi shubhasiz. O'zbek tilida so'zlarni turkumlarga ajratilishda ularning qanday so'roqqa javob bo'lishiga qarab, *mustaqil, yordamchi va oraliq* so'zlarga bo'linadi.

So'zlarning lug'aviy va grammatik ma'no jihatdan o'xshashligiga ko'ra ayrim leksik - grammatik guruhlariga ajratilish so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik ma'no-lari bilan bir qatorda, lug'aviy ma'nosi ham asosiy belgilardan hisob-lanadi. Ham grammatik, ham leksik ma'nolarga ega bo'lib, gapda mustaqil sintaktik bo'lak sifatida ishtirok etadigan so'zlar mustaqil so'zlar deyiladi. Mustaqil so'zlarga:

№	So'z turkumi	So'rog'i	Namuna
1	Ot	<i>Kim?, Nima? , Qayer?</i>	<i>Ahmad, uy, O'zbekiston</i>
2	Sifat	<i>Qanday? Qanaqa ? Qaysi ?</i>	<i>Katta, noto'g'ri, bardavom, badfe'l</i>

3	Son	<i>Necha? Nechanchi?</i> <i>Nechta? Qancha?</i>	<i>to 'qson, yuz,</i> <i>ming, million,</i> <i>milliard.</i>
4	Olmosh		<i>barcha, hamma,</i> <i>ular, bu, qancha ?</i>
5	Ravish	<i>Qanday? Qanaqa?</i> <i>Qancha? Qay holatda? Qay</i> <i>tarzda? Qachon?</i>	<i>tez, kecha,</i> <i>oldin, ko 'p</i>
6	Fe'l	<i>Nima qilmoq? Nima</i> <i>qiladi? Nima qildi? Nima</i> <i>qilmoqchi? Nima qilgan?</i>	<i>bordi, keldi,</i> <i>o 'qigan, turibdi,</i> <i>o 'qidi</i>

Ot soʻz turkumi — mustaqil soʻz turkumlaridan biri. U boshqa turkumlardan bir necha belgi — xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular quyidagilardan iborat:

- a) ot yasalish xususiyatiga ega: ishchi, suhbatdosh, paxtakor, bogʻbon, oshpaz, Mirzachoʻl;
- b) son-miqdorni bildirish xususiyatiga ega: bola — bolalar, daftar—daftarlar;
- d) egalik koʻrsatkichiga ega: otam, otang, otasi — otamiz, otangiz, otalari; g) kelishik shakllari bilan oʻzgaradi; maktab, maktabning, maktabni, maktabga, maktabda, maktabdan;
- e) gapda barcha gap boʻlaklari vazifasida keladi Otlarning yasalishi natijasida yasama otlar paydo boʻladi.

Сifat (tilshunoslikda) — predmet belgisini bildiruvchi soʻzlar turkumi. Grammatikada belgi soʻzi keng tushunchali boʻlib, u belgini rang-tus, hajm, shaklkoʻrinish, xususiyat va sh.k.ga koʻra bildiradi: qizil, keng, yoqimli va boshqa Shu xususiyatlariga koʻra, sifatlar maʼnosiga qarab bir necha turga boʻlinadi Sifat asosan otga bogʻlanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: oq koʻylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, oʻrtancha oʻgʻil. Bunda belgi bildiruvchi soʻz sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi.

Narsaning, miqdori, sanogʻi yoki tartibini bildirib, qancha? nechta? nechanchi? soʻroqlaridan briga javob boʻladigan soʻzlar **son** deyiladi. Sonlar sifat singari belgi tasavvuri bilan aloqador boʻlib, narsaning miqdori, sanogʻi va tartibiga koʻra belgisini ifodalaydi: **beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs** kabi.

Sonning maʼno turlari. Sonlar maʼno jihatdan, dastlab, ikki guruhga boʻlinadi:

1) miqdor son, 2) tartib son.

Feʼl barcha tillarda ham faol boʻlgan soʻz turkumlaridan biridir. Feʼl semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish- harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi. Feʼl soʻz turkumining oʻrganilishi boshqa soʻz turkumlariga uzviy bogʻliq. Eng katta soʻz turkumi ham feʼl hisoblanadi.

Harakat va holatning belgisini, belgining belgisini (sifat va ravishning), baʼzan predmetning (ot) belgisini bildiradigan mustaqil soʻz turkumi ravish deyiladi. Sifat soʻz turkumi kabi ravish ham belgi bildiradi. Lekin sifat, asosan, predmetning belgisini, ravish esa, asosan, ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.

Ravish ish-harakatning bajarilish tarzi (astoydil urindi), payti (hozir keldi), o`rni (yuqoriga intildi), miqdori (kam gapirdi), darajasi (nihoyatda achindi), sababi (noiloj ko`ndi) va maqsadi (jo`rttaga indamadi)ni anglatadi. Ayrim ravishlar ba`zan otga bog`lanib, predmetning noaniq miqdorini (ko`p kitob), sifat va ravishning o`ziga bog`lanib, belgini kuchini; darajasini, o`xshashligini (obdon pishiq, ancha ilgari, toshday qattiq) ifodalaydi. SHu ma`no xususiyatlariga ko`ra ravish qanday? qay tarzda? qachon? qaerga? qaerda? qaerdan? qancha? qay darajada? nega? nima maqsadda? kabi so`roqlariga javob bo`ladi

Olmosh so'z turkumi boshqa so'z turkumlari ot, sifat, son, ravish so'z turkumlari o'rnida qo'llanuvchi so'z turkumidir. Olmoshlarning asosiy vazifasi va qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llanishi matnda oydinlashadi. Olmoshlar ma'no va Grammatik xususiyatlariga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Kishilik olmoshlari - men, sen, u, biz, ular bo'lib, shaxslar o'rnida ishlatiladi;
2. O'zlik olmoshi - o'z so'zidan iborat bo'lib, predmet ma'nosini kuchaytirib, ta'kidlab ko'rsatadi;
3. Ko'rsatish olmoshi - bu, shu, o'sha, u, ana, mana kabi so'zlar predmet va uning belgilarini ko'rsatadi;
4. So'roq olmoshlari - kim?, nima?, qancha?, qanday? kabi so'zlar predmet, belgi va miqdor haqida so'roqni bildiradi;
5. Belgilash - Jamlash olmoshi - hamma, bari, ba'zan, har nima, har qanday kabi so'zlar predmet va uning belgisini umumlashtirib, jamlab ko'rsatadi;

6. Bo'lishsizlik olmoshi - hech kim, hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi kabi so'zlar inkor ma'nosini bildiradi;

7. Gumon olmoshi - allakim, allanima, nimadir, kimdir, birov kabi so'zlar predmet va uning belgisini , miqdorini taxminlab, chamalab ko'rsatadi;

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahmonov X., Rafiyev M., Shodmonqulov D. O'zbek tilining amaliy grammatikasi. Toshkent, "O'qituvchi", 1993 yil.
2. Мухитдинов Х., Худойберганава Д., Умиров И. ва бошқа. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (ўқув қўлланма), Т., Илм-зиё, 2004.
3. Abdusoliyeva Shahnoza “MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT” T A D Q I Q O T L A R jahon ilmiy – metodik jurnali
4. A'zamov S. Maktab grammatikasi va ilmiy grammatika xususida. "Til va adabiyot ta'limi", 1992 yil, 2-son, 32-33-bet.
5. Турсунов У. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1992.
6. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. Т., 2009.